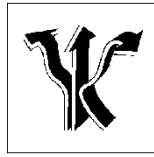

ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО «ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ
ЗАКЛАД «МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»

МАУП

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ
з дисципліни
«ВІКОВА ФІЗІОЛОГІЯ ТА ШКІЛЬНА ГІГІЄНА»
(для бакалаврів)

Київ 2016

Підготовлено професором кафедри психології Н.В.Коляденко

Затверджено на засіданні кафедри психології (протокол №2 від 8.09.16р.)

*СХВАЛЕНО ВЧЕНОЮ РАДОЮ ІНСТИТУТУ СОЦІАЛЬНИХ НАУК І
САМОВРЯДУВАННЯ (Протокол № 2 від 15.09.2016 р.)*

Коляденко Н.В. Методичні рекомендації щодо забезпечення самостійної роботи студентів дисципліни «Вікова фізіологія та шкільна гігієна» (для бакалаврів). - К.: МАУП, 2016.—16с.

Методичні рекомендації щодо забезпечення самостійної роботи студентів містять пояснювальну записку, тематичний план, зміст дисципліни «Вікова фізіологія та шкільна гігієна», вказівки до виконання контрольного завдання, варіанти контрольних завдань, питання для самоконтролю, а також список літератури.

© Міжрегіональна Академія управління
персоналом (МАУП), 2016

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Методичні рекомендації щодо забезпечення самостійної роботи студентів із курсу «Вікова фізіологія та шкільна гігієна» складені відповідно до програми вивчення дисципліни.

Основна мета курсу – розширити діапазон теоретичних знань з основних проблем, на основі сучасних досягнень науки сформувані у студентів загальні поняття щодо закономірностей індивідуального психофізіологічного розвитку людського організму, показати вплив спадковості та факторів зовнішнього середовища на ріст і розвиток людини, висвітлити актуальні питання шкільної гігієни, психогігієни та психопрофілактики, що спрямоване на здобуття студентами фаху «психологія» відповідних компетенцій, професійно важливих знань, умінь і практичних навичок.

З метою поглиблення, закріплення знань, перевірки якості їх засвоєння до програми включені варіанти контрольних завдань, питання для самоконтролю, а також список рекомендованої літератури.

У результаті вивчення курсу студенти повинні

знати: предмет і методи дослідження вікової фізіології, історію розвитку вікової фізіології як науки, поняття про фактори та основні закономірності росту та розвитку організму людини, основні етапи індивідуального розвитку, морфофункціональні особливості органів та систем людини в різні періоди онтогенезу, предмет і завдання шкільної гігієни та її нормативно-правові основи, актуальні питання забезпечення здоров'я дітей та підлітків, роль шкільного психолога в організації та проведенні психогігієнічної та психопрофілактичної роботи, усвідомити розуміння людини як біопсихосоціальної істоти, сформувані бачення організму як саморегулюючої системи, уявлення про його діяльність та взаємодію з навколишнім середовищем, зрозуміти узгодженість фізичних і психічних функцій, здобути і вдосконалити навички експериментальних досліджень, сформувані аналітичне професійне мислення;

уміти: з урахуванням закономірностей нормального розвитку аналізувати хід онтогенезу; визначати біологічний та психологічний вік людини; використовувати отримані теоретичні знання під час психологічного дослідження дітей та підлітків, в процесі психологічного консультування, психокорекційної та психопрофілактичної роботи.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН
дисципліни
«ВІКОВА ФІЗІОЛОГІЯ ТА ШКІЛЬНА ГІГІЄНА»

Назва змістового модуля і теми	
Змістовий модуль I. Предмет і завдання вікової фізіології	
Тема 1	Предмет і методи дослідження вікової фізіології.
Тема 2	Історія розвитку вікової фізіології як науки.
Змістовий модуль II. Організм як саморегульована система	
Тема 3	Фактори та основні закономірності росту та розвитку організму.
Тема 4	Основні етапи індивідуального розвитку людини.
Змістовий модуль III. Фізіологічні особливості окремих органів та систем людини в різні періоди онтогенезу.	
Тема 5	Морфофункціональні особливості опорно-рухового апарату в різні періоди онтогенезу.
Тема 6	Вікові особливості структури та функції нервової системи.
Тема 7	Вікові особливості сенсорних систем та вищої нервової діяльності.
Тема 8	Фізіологічні особливості вегетативних функцій.
Тема 9	Вікові особливості ендокринної системи.
Змістовий модуль IV. Основи шкільної гігієни	
Тема 10	Визначення шкільної гігієни та її медико-соціальне значення
Тема 11	Параметри здоров'я дітей та підлітків і роль шкільної гігієни в його забезпеченні.
Тема 12	Поняття психогігієни та психопрофілактики в шкільному віці. Профілактична робота шкільного психолога.
Разом годин: 36	

**Зміст самостійної роботи з
дисципліни
«ВІКОВА ФІЗІОЛОГІЯ ТА ШКІЛЬНА ГІГІЄНА»**

Змістовий модуль 1. Предмет і завдання вікової фізіології

Тема 1. Предмет і методи дослідження вікової фізіології

Методичні вказівки: при виконанні завдань студентам необхідно звернути увагу на поняття «фізіологія» та «вікова фізіологія» в науковій літературі. В процесі вивчення рекомендованої літератури важливо проаналізувати зв'язок вікової фізіології з іншими науками, зокрема: «вікова та педагогічна психологія», «психофізіологія», «поведінкова психологія», «психологія дітей та підлітків», «геронтологія». Дати визначення вікової фізіології як наукової дисципліни.

Особливу увагу звернути на методи дослідження вікової фізіології: «спостереження», «природній», «лабораторний» та ін.

Словникова робота: фізіологія, вікова фізіологія, психофізіологія, метод спостереження, метод лабораторного експерименту, метод природнього експерименту, метод функціональних навантажень, методи „поперечних” та „повздовжніх” зрізів, метод телеметрії, хронічні та гострі дослідження, комплексний методичний підхід, методи математичної статистики.

Питання та завдання для самоконтролю.

1. Предмет вікової фізіології.
2. Зв'язок вікової фізіології з іншими дисциплінами.
3. Методи вивчення вікової фізіології.

Творчі завдання.

1. У зошитах для самостійної роботи розкрийте сутність методів дослідження у віковій фізіології.
2. Наведіть приклади досліджень у віковій фізіології з використанням методу спостереження.

Література [2- 5, 8-10, 12]

Тема 2. Історія розвитку вікової фізіології як науки

Методичні вказівки: в процесі самостійного вирішення завдань з даної теми, студентам необхідно звернути увагу на розвиток вікової фізіології, історію зачаткування основ фізіологічної науки в античні часи, накопичення знань з фізіології людини за часів Київської Русі, становлення фізіологічної науки в східних та європейських країнах. Сучасні досягнення та перспективи вікової фізіології.

Ретельного аналізу та вивчення потребують питання щодо історії розвитку фізіології на теренах України.

Особливу увагу слід приділити сучасному стану і перспективам розвитку вікової фізіології.

На самостійне опрацювання виносяться питання про становлення вікової фізіології в східних та європейських країнах, досягнення вітчизняних і зарубіжних учених-фізіологів.

Питання та завдання для самоконтролю.

1. Історія розвитку вікової фізіології.
2. Започаткування основ фізіології як науки в античні часи.
3. Становлення вітчизняної фізіологічної школи, її видатні представники.

Творчі завдання.

1. Розкрийте внесок у розвиток фізіології як науки «батька медицини» Гіппократа.
2. Вставте пропущене слово «У 1908 р. уперше в історії педагогічної освіти В.М. Бехтерєв ознайомив майбутніх педагогів з _____ особливостями дітей та підлітків.

(анатомо-фізіологічними)

Література: [2-4, 8-12].

Змістовий модуль 2. Організм як саморегульована система

Тема 3. Фактори та основні закономірності росту та розвитку організму.

Методичні вказівки: в процесі самостійного вирішення завдань з даної теми студентам необхідно звернути увагу на організм людини як єдине ціле, взаємозв'язок його органів, склад і властивості внутрішнього середовища організму.

Ретельного аналізу та вивчення потребує поняття про фізіологічну систему органів, функціональні системи організму, поняття про гомеостаз, роль нервової та ендокринної систем у його забезпеченні.

Особливу увагу приділити саморегуляції фізіологічних функцій як універсальній властивості організму, поняттю про ріст і розвиток дитячого організму. Знати фактори, що впливають на індивідуальний розвиток (онтогенез).

Питання та завдання для самоконтролю.

1. Поняття про організм.
2. Регуляція функцій в організмі.
3. Поняття про ріст і розвиток.
4. Гетерохронність та гармонійність розвитку.
5. Принцип системогенезу й випереджаючого розвитку органів та функціональних систем у дітей та підлітків.

Творчі завдання.

1. Вставте пропущені слова: «Фактори, що впливають на індивідуальний розвиток (_____), розділяються на спадкові (_____) та фактори середовища (_____)

(онтогенез, ендогенні, екзогенні)

2. Визначте, до якого типу тілобудови людини Ви відноситесь (мезоморфний, брахіморфний, доліхоморфний).

Література [1-12].

Тема 4. Основні етапи індивідуального розвитку людини

Методичні вказівки: відповіді на поставлені запитання передбачають знання студентами основ вікової періодизації, поняття про хронологічний (паспортний) та біологічний вік, поняття про онтогенез, періодизацію пре- і постнатального онтогенезу.

Особливу увагу звернути на поняття гомеорезу, процеси старіння та вітаукта. Знати теорії старіння та чинники, що впливають на ріст і розвиток дитини.

На самостійне опрацювання виноситься характеристика критичних періодів онтогенезу.

Питання та завдання для самоконтролю.

1. Вікова періодизація.
2. Поняття про онтогенез.
3. Пренатальний онтогенез, характеристика основних етапів.
4. Найхарактерніші риси постнатального періоду розвитку людини.
5. Тривалість життя людини.
6. Старіння організму.
7. Критичні періоди онтогенезу.
8. Показники фізичного розвитку дитини. Вікові зміни.

Творчі завдання.

1. Визначте Ваш біологічний та психологічний вік, порівняйте з паспортним віком.
2. Оцініть готовність дитини до шкільного навчання за тестами шкільної зрілості.

Література [1-3, 5, 8, 9, 12-14]

Змістовий модуль 3. Фізіологічні особливості окремих органів та систем людини в різні періоди онтогенезу

Тема 5. Морфофункціональні особливості опорно-рухового апарату в різні періоди онтогенезу

Методичні вказівки: в процесі самостійного вирішення завдань з даної теми студентам необхідно звернути увагу на роль руху у фізичному та психічному розвитку, особливості будови опорно-рухової системи людини, ріст та розвиток кісток, вікові і функціональні зміни з'єднань кісток, вікові особливості хребта, вікові особливості грудної клітки, вікові і статеві особливості черепа, його геронтологічні зміни.

На самостійне опрацювання виносяться питання про рух як фактор нормального психічного розвитку дитини, вплив рухів на функції мозку, розвиток і вікові особливості скелету кінцівок, розвиток і вікові особливості м'язів.

Питання та завдання для самоконтролю.

1. Біологічне значення опорно-рухової системи.
2. Хімічний склад кісток та його вікові особливості.
3. Вікові особливості хребта.
4. Вікові особливості грудної клітки.
5. Вікові особливості черепа.
6. Вікові особливості верхніх та нижніх кінцівок.
7. Біологічне значення м'язової системи та розвиток м'язів в онтогенезі.
8. Розвиток рухової активності.
9. Функціонування опорно-рухового апарату у літній період.

Творчі завдання.

1. Порівняйте будову й функції верхніх та нижніх кінцівок людини і приматів.
2. Вставте пропущене слово: «Розвиток рухів та механізмів їх _____ найбільш інтенсивно проходить в перші роки життя та до _____».
(координації, підліткового віку)

Література [2, 7-9, 11-12]

Тема 6. Вікові особливості структури та функції нервової системи

Методичні вказівки: при виконанні завдань студентам необхідно звернути увагу на значення нервової системи, загальний план її будови, особливості проведення збудження по нервових волокнах та утворення синапсів в онтогенезі. Знати відділи головного мозку, їх будову і функції, розуміти особливості розвитку в онтогенезі головного і спинного мозку, динаміку рефлекторної діяльності організму.

В процесі вивчення рекомендованої літератури важливо засвоїти

наступні поняття: нейрон, синапс, рефлекторна діяльність організму, центральна й вегетативна нервова система.

Особливу увагу звернути на будову, розвиток і функції нейрона як основної структурної та функціональної одиниці нервової системи, а також рефлекторний принцип роботи нервової системи.

На самостійне опрацювання виносяться питання про закономірності розвитку психіки і мозку.

Питання та завдання для самоконтролю.

1. Значення нервової системи.
2. Загальний план будови нервової системи.
3. Нейрон – основна структурна і функціональна одиниця нервової системи.
4. Класифікація нейронів. Будова, розвиток і функції нейрона.
5. Особливості проведення збудження по нервових волокнах в онтогенезі.
6. Утворення синапсів в онтогенезі.
7. Рефлекторний принцип роботи нервової системи.
8. Спинний мозок, його будова, розвиток і функціональне значення.
9. Відділи головного мозку, їх будова і функції.
10. Довгастий мозок, розвиток і функціональне значення.
11. Міст, його розвиток і функціональне значення.
12. Мозочок, його будова, розвиток і функціональне значення. Роль мозочка в регуляції рухової функції в онтогенезі.
13. Середній мозок: його топографія, будова, розвиток і функціональне значення.
14. Проміжний мозок: його будова, розвиток і функції.
15. Функціональна організація кори великих півкуль.
16. Розвиток кори великих півкуль.
17. Особливості розвитку в онтогенезі головного і спинного мозку.
18. Закономірності онтогенетичного розвитку нервової системи.. Розвиток нейронної організації кори великих півкуль в онтогенезі.
19. Особливості рефлекторної діяльності організму в період внутрішньоутробного розвитку, новонародженості, у дітей грудного віку, а також раннього, першого і другого дитинства.
20. Вегетативна (автономна) нервова система: структурно-функціональна організація і розвиток.

Творчі завдання.

1. За допомогою неврологічного молоточка перевірте сухожильні рефлекси.

2. Перегляньте відеофрагмент про дослідження рефлексів за методом І.Павлова, опишіть процес формування умовного рефлексу.

Література [1-14]

Тема 7. Вікові особливості сенсорних систем та вищої нервової діяльності.

Методичні вказівки: в процесі самостійного вирішення завдань з даної теми, студентам необхідно звернути увагу на специфічні особливості вищої нервової діяльності людини, розвиток сигнальних систем в онтогенезі, розвиток та становлення мови, фізіологічні механізми та значення емоцій, їх розвиток в постнатальному онтогенезі, фізіологічні механізми пам'яті та уваги. Студенти повинні знати характеристику основних вікових етапів розвитку вищої нервової діяльності, теорії пам'яті, загальні принципи управління вищою нервовою діяльністю і психічними процесами пам'яті людини.

Особливу увагу приділити поняттю про аналізатори (сенсорні системи), знати загальну організацію сенсорних систем та їх властивості, розвиток сигнальних систем в онтогенезі, розвиток та становлення мови, вікові особливості зорової сенсорної системи, вікові особливості сприйняття запахів, смакового аналізатора, сомато-сенсорної системи.

На самостійне опрацювання виносяться питання про типи вищої нервової діяльності, фізіологічні механізми сну та сновидінь, вікові особливості сенсорних систем.

Питання та завдання для самоконтролю.

1. Поняття про аналізатори (сенсорні системи). Загальна організація сенсорних систем та їх властивості.
2. Розвиток сигнальних систем в онтогенезі, розвиток та становлення мови.
3. Зорова сенсорна система, вікові особливості.
4. Вікові особливості розвитку слухової системи. Особливості сприйняття слухових подразників в різні вікові періоди.
5. Сенсорне забезпечення сприйняття положення тіла в просторі в різні вікові періоди. Морфологічний і функціональний розвиток структур вестибулярного апарату.
6. Вікові особливості розвитку нюхових структур і сприйняття запахів.
7. Вікові особливості смакового аналізатора.
8. Вікові особливості сомато-сенсорної системи.
9. Специфічні особливості вищої нервової діяльності людини.
10. Типи вищої нервової діяльності.
11. Фізіологічні механізми сну та сновидінь.
12. Фізіологічні механізми та значення емоцій, їх розвиток у постнатальному онтогенезі.
13. Фізіологічні механізми пам'яті та уваги. Теорії пам'яті.

Творчі завдання.

1. Проведіть психодіагностичне дослідження пам'яті, уваги, емоцій.
2. Проведіть дослідження смакового аналізатора.

Література [1-14]

Тема 8. Фізіологічні особливості вегетативних функцій.

Методичні вказівки: відповіді на поставлені запитання передбачають знання студентами морфофізіологічних особливостей та вікових змін систем крові та кровообігу, органів дихання, системи травлення, органів виділення.

Особливу увагу звернути на вікові зміни обміну речовин та енергії.

Питання та завдання для самоконтролю.

1. Морфофізіологічні особливості системи крові.
2. Морфофізіологічні особливості системи кровообігу.
3. Анатомо-фізіологічні особливості органів дихання в онтогенезі.
4. Вікові особливості системи травлення.
5. Вікові особливості обміну речовин та енергії.
6. Вікові особливості органів виділення.

Творчі завдання.

1. Поміряйте частоту серцевих скорочень, артеріальний тиск, частоту дихання в спокої та після дозованого фізичного навантаження.
2. Порівняйте системи кровообігу людини й тварин.

Література [1-14]

Тема 9. Вікові особливості ендокринної системи.

Методичні вказівки: в процесі самостійного вирішення завдань з даної теми, студентам необхідно звернути увагу на розвиток ендокринних залоз, вікові особливості ендокринної ситуації в організмі. Ретельного аналізу та вивчення потребують фізіологічне значення залоз внутрішньої секреції та їх розвиток у процесі онтогенезу. Особливу увагу приділити впливу змін функціонального стану ендокринної системи дітей і підлітків на вищу нервову діяльність.

Питання та завдання для самоконтролю.

1. Розвиток ендокринних залоз.
2. Фізіологічне значення залоз внутрішньої секреції та їх розвиток у процесі онтогенезу.
3. Вплив змін функціонального стану ендокринної системи дітей і підлітків на вищу нервову діяльність.
4. Вікові особливості ендокринної ситуації в організмі.

Творчі завдання.

1. Дослідіть рефлекторне виділення слини на зображення продуктів харчування та на їх назву.
2. Вставте пропущене слово: «Найбільш виражені атрофічні зміни в системі травлення відбуваються в _____»
(ротовій порожнині.)

Література [1-14]

Змістовий модуль 4. Основи шкільної гігієни

Тема 10. Визначення шкільної гігієни та її медико-соціальне значення

Методичні вказівки: відповіді на поставлені запитання передбачають знання студентами предмету і завдань шкільної гігієни.

В процесі вивчення рекомендованої літератури важливо проаналізувати нормативно-правові основи шкільної гігієни та значення організаційних та інформаційних чинників у її розвитку.

Питання та завдання для самоконтролю.

1. Поняття шкільної гігієни.
2. Історія розвитку наукових основ шкільної гігієни.
3. Нормативно-правова база та організаційні чинники шкільної гігієни.

Творчі завдання.

1. Визначте актуальні проблеми шкільної гігієни та покажіть способи їх вирішення.
2. Опишіть основні історичні етапи розвитку шкільної гігієни та діяльність видатних вітчизняних учених у її становленні.

Література [1-3, 5, 9, 14]

Тема 11. Параметри здоров'я дітей та підлітків і роль шкільної гігієни в його забезпеченні.

Методичні вказівки: відповіді на поставлені запитання передбачають знання студентами поняття здоров'я та його визначення, значення шкільної гігієни у забезпеченні здоров'я школярів на етапах історичного розвитку і в сучасний період.[

В процесі вивчення рекомендованої літератури важливо проаналізувати діяльність міжнародних і вітчизняних організацій, розробку та виконання програм щодо забезпечення здоров'я дітей та підлітків. динаміку епідеміологічних показників здоров'я дітей і підлітків в Україні та світі.

Питання та завдання для самоконтролю.

1. Визначення здоров'я та його параметри.
2. Чинники, що впливають на здоров'я школярів.
3. Значення епідеміологічних досліджень для шкільної гігієни.
4. Фактори ризику захворювань у процесі шкільного навчання.

Творчі завдання.

1. Доведіть значення ергономіки в забезпеченні здоров'я школярів.

2. В учня 7-го класу діагностовано захворювання на кір. Якими мають бути дії шкільного лікаря?

Література [1-4, 5, 9, 12, 14]

Тема 12. Поняття психогієни та психопрофілактики в шкільному віці. Профілактична робота шкільного психолога.

Методичні вказівки: відповіді на поставлені запитання передбачають знання студентами визначення психогієни та психопрофілактики, рівнів психопрофілактики та засобів їх забезпечення.

В процесі вивчення рекомендованої літератури важливо зосередити увагу на ризиках для здоров'я школярів у процесі навчальної діяльності, ролі шкільного психолога в організації та проведенні психогієнічної та психопрофілактичної роботи, проаналізувати компетенції та помилки в професійній діяльності шкільного психолога.

Питання та завдання для самоконтролю.

1. Визначення психогієни та психопрофілактики.
2. Рівні психопрофілактики.
3. Психопрофілактична робота шкільного психолога.

Творчі завдання.

1. Які завдання має вирішувати шкільний психолог в разі забезпечення інклюзивного навчання дитини з інвалідністю?
2. Стало відомо, що в 5-му класі навчається ВІЛ-інфікована дитина. Які проблеми в цьому випадку можуть виникнути і яким чином шкільний психолог здатен сприяти їх вирішенню?

Література [1-3, 5, 13, 14]

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. Возрастная и педагогическая психология: Хрестоматия. - М.: Академия, 2001. - 368 с.
2. Любимова З.В. и др. Возрастная физиология. В 2 ч. Ч. 1: Учебник / З.В. Любимова, Н.В. Маринова, А.А. Никитина. –М.:ВЛАДОС,2004. –304 с.
3. Маруненко І.М., Неведомська Є.О., Бобрицька В.І. Анатомія і вікова фізіологія з основами шкільної гігієни: Курс лекцій для студентів небіологічних спеціальностей вищих педагогічних навчальних закладів. – К.: професіонал, 2004. – 480 с.
4. Начала физиологии. Учебник для вузов /Под ред. А.Д. Ноздрачева. – С.-П.: Лань, 2001. – 1088 с.
5. Обреимова Н.И., Петрухин А.С. Основы анатомии, физиологии и гигиены детей и подростков. -М.: Изд. Центр «Академия»,2000. – 376 с.
6. Плахтій П., Кучерук О. Фізіологія людини. Нейрогуморальна регуляція функцій: Навчальний посібник. – Київ: ВД «Професіонал», 200. – 336 с.
7. Плахтій П.Д. Фізіологія людини. Обмін речовин і енергозабезпечення м'язової діяльності: Навчальний посібник. – Київ: ВД «Професіонал», 2006 – 464 с.
8. Плиска О.І. Фізіологія: Навч. посіб. – К.: Парламентське видавництво, 2004. – 362 с. Практические занятия по курсу «Физиология человека и животных» / Под общей ред. Р.И. Айзмана, И.А. Дюкарева. – Новосибирск: Сиб. Унив. Изд-во, 2003. – 120 с.
9. Сапин М.Р., Брыскина З.Г. Анатомия и физиология детей и подростков. – М.: Академия, 2004. – 456 с.
10. Чайченко Г.М., Цибенко В.О., Сокур В.Д. Фізіологія людини і тварин. – К.: Вища шк., 2003. – 463 с.
11. Чувин Б.Т. Физиологическая регуляция функций организма человека: Учеб. Пособие для студ. Мед. училищ и колледжей.-М.: ВЛАДОС, 2003. – 176 с.
12. Шевчук В.Г. Посібник з фізіології. – Вінниця: НОВА КНИГА, 2005. – 576 с.
13. Шипицина Л.М., Хилько А.А., Галлямова Ю.С., Демьянчук Р.В., Яковлева Н.Н. Комплексное сопровождение детей дошкольного возраста. - СПб.: Речь, 2003. - 240 с
14. Юрьев В.В., Симаходский А.С., Воронович Н.Н., Хомич М.М. Рост и развитие ребенка. - СПб.: Питер, 2003. - 272 с.

Додаткова

15. Батуев А.С., Никитина И.П., Журавлев В.А., Соколова Н.Н. Малый практикум по физиологии человека и животных: Учебн. пособие / Под ред. А.С. Батуева. – СПб.: Изд-во С.-Пб. ун-та, 2001. – 348 с..

16. Выготский Л.С. Проблемы развития психики // Психология аномального развития ребенка: Хрестоматия. - Т. 1. - М.: Изд-во МГУ, 2002. - С. 10-22.
17. Гжегоцький М.Р., Заячківська О.С. Система крові: Фізіологічні та клінічні основи: Навч. посіб. для студ. вищ. мед. закл. освіти III-IV рівнів акредитації. – Л.: Світ, 2001. – 175 с.
18. Гіттик Л.С. Вступ до загальної фізіології людини і тварин: Навч. посібник. – Луцьк: Ред.-вид. відд. „Вежа“ Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 100 с.
19. Гордеев В., Александрович Ю. Методы исследования развития ребенка: качество жизни (QOL) - новый инструмент оценки развития детей. - СПб.: Речь, 2001 - 200 с.
20. Захаров А.И. Своеобразие психического развития детей // Психология детей с отклонениями и нарушениями психического развития. - СПб.: Питер, 2001. - С. 93-129.
21. Медична біологія / За ред.. В.П. Пішака, Ю.І. Мажори. Підручник. – Вінниця: НОВА КНИГА, 2004. – 656 с.: іл.
22. Смирнова Е.О., Холмогорова В.М. Межличностные отношения дошкольников: Диагностика, проблемы, коррекция. – М.: ВЛАДОС, 2003. – 160 с.
23. Сиротюк А.Л. Нейропсихологическое и психофизиологическое сопровождение обучения. – М.: ТЦ Сфера, 2003. – 288.
24. Смирнов В.М., Будылина С.М. Физиология сенсорных систем и высшая нервная деятельность. 2-е изд., стер. – М.: Академия, 2004. – 304 с.
25. Старушенко Л.І. Клінічна анатомія і фізіологія людини: Навч. посібник. – К.: УСМП, 2001. – С. 33 – 60.
26. Филатова С.А., Безденежная Л.П., Андреева Л.С. Геронтология. – Ростов н/д: Феникс, 2004. – 512 с. (Серия “СПО,,”).
27. Цибенко В.О. Фізіологія серцево-судинної системи. – К.: Фітосоціоцентр, 2002. – 248 с.